

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Өндірісті өлкенің жыршысы атанған Мақсұт ақын туралы ой-толғам М.Байсейітовтың 85 жылдығына орай

XX ғасырдың көрнекті ақыны Мақсұт Байсейітовтың өмірі мен шығармашылығына арналған. Ең алдымен оның Орталық Қазақстанның индустрияландырудағы жетістіктерін жырлаған ақын ретіндегі шығармаларына баға берілген. Ақынның өткір тақырыптарға жазылған поэмалары мен балладалары талданған. Адамдарда кездесетін әр түрлі оғаш қылықтарды өткір әжуалайтын оның сатирикалық шығармаларына көңіл бөлінген. Ақынның ерте қайтыс болуына әкелген оның ауыр өмір жолы суреттелген. Ақынның көп қырлы таланты әлі де толық бағаланбаса да, оның тамаша өлеңдері, поэмалары, балладалары, сатиралық шығармалары отандық поэзия жанкүйелерінің жүректерінде ұдайы сақталатындығы жайлы қорытынды жасалған.

Кілтті сөздер: Мақсұт Байсейітов поэзиясы, сыршыл поэзия, ақынның өлеңі, асыл қазына, талантты очеркист, фельетонист, қайраткер тұлға, талант иесі, лирик ақын, эпик ақын.

Kipicne

Өмірге ғашық болмаған адамнан ақын шықпайды. Ақын болу үшін мына дүниені жан-тәнімен құлай сүю керек. Пенде баласының асыл ойлары мен сұлу сезімдері ақындық жүректе гүлдеп, бүршік ататындықтан, дүниені құлай сүйген адамға ғана өмір құшағын жайып, тылсым тіршіліктің сыр сандығының талай құпиясы ашылады.

Дүниені сүю арқылы адамның Аллаға деген шексіз сағынышы оянады. Жүрегінде өлең оты тұтанып, ұлы Жаратушымен сырласуға мүмкіншілік алады. Міне, осылайша мәртебелі поэзия адамның Алладан кейінгі фәни мен бақидың арасын жалғап тұрған дәнекершесіне айналады. Жалғыздықтан жалығып, мына жалғаннан түңіліп, имандылықтың мейірімді шуағын сағынған адамның шөлін тек өлеңнің мөлдір бұлағы ғана қандыра алатыны содан болса керек.

Қазақ әдебиетіндегі тұнығы лайланбаған, өзіне тән қуатымен арнасына сыймай буырқанып тасып жатқан сондай таза бұлақтардың бірі — Мақсұт Байсейітов поэзиясы. Кеңестік кезеңнің уақыт уысынан шығармай, шығармашылықты тар шеңберге қамап қойған кезінде де, елдің, қоғамның өсіп-өркендеуіне кесепатты кесірі тиген кертартпа тіршілігін астарлап болса да, ретін тауып, қиыннан қиыстырып жалғанның жарығына шығарған шайырлар болғаны белгілі. Солардың қатарында қайсар ақын Мақсұт Байсейітовтың да болғаны мақтай, мадақтай айта кеткеніміз артық болмас.

Кезінде орыстың кеменгер жазушысы Ф.Достоевский: «Пушкин умер... и бесспорно унес с собою в гроб некоторую великую тайну. И вот мы теперь без него эту тайну разгадываем», — депті. Яғни әрбір нағыз ұлт ақыны өмірден өткен сайын өзімен бірге жұмбақты алып кетіп, оны кейінгілерге мәңгілік шешуге қалдырады екен. Поэзияның құдіреттілігі де, ақиқаттылығы да сонда. Сондықтан поэзия шындықтан биік, ақиқатқа тұспа-тұс құбылыс. Шын таланттылар мен классиктердің көзі тірісінде жан-жақты бағасын алып, мойындала қоймауының өзі сонда. Оған уақыт керек. Содан соң сол уақыт өмірге әкелетін сыншы қажет.

Қазақ әдебиеті жағдайында да көзі тірісінде бағаланған талант некен-саяқ. Олардың шығармашылық қадір-қасиетінің құпиясы келе-келе ашылып, ел-жұрт игілігіне айналатыны да сондықтан.

Міне, мәселеге осы тұрғыдан келгенде өмірден ерте өткен Мақсұт Ыбырайұлы Байсейітов та өзінің уақытын күткен Алаштың ақберен ақыны. Ол дәм-тұзының ерте таусылғанына қарамастан, ұлттық поэзиямыздың уақыты мен кеңістігінің көкжиегін кеңейтуге бірден-бір үлес қосқан ақындар қатарында аталатын тұлға. Оның шығармалары өмір туралы толғамның тереңдігімен, сыршылдығымен ерекшеленетін, әдебиетіміздегі құбылыс болған, ғасырдан ғасырға жасай беретін жасампаз поэзия; адамды өмірге ғашық қылып, іңкәр сезімге ен таққан сыршыл поэзия; дауыл күнгі дарияның асау толқынындай күші бар қуатты поэзия.

Мақсұт ақынның өмірбаянына қатысты қысқаша мәліметтер

Тағдырға шүкір, қазақта ақын жағы баршылық. Көпшілігі талантты ақындар. Ондай ақындар қай заманда да болған. Және халқымыз ақынды әулие санап, дәріптеп, әлпештеп төбесіне көтерген. Ол тегіннен-тегін емес. Себебі, ақын аузынан шыққан жалғыз ауыз сөз, егер ол орнымен шебер, әрі тауып айтылса, ғасырдан ғасырға жалғасып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен.

Ақындардың тасқа қашалып, ақ қағаз бетіне түскен өлең-жыры түгіл, оқыста аузынан шығып кеткен жалғыз ауыз сөзі мәңгілік ел есінде қалған.

Әрине, аумалы-төкпелі дүниеде әрбір дәуірдің өз келбетіне ғана лайық көркем сөзі, сол тұсқа құт боп дарыған құнарлы поэзиясы болады. Бұл ретте өткен ғасырдың екінші жартысы қазақ өлеңі үшін мейлінше құт-берекелі жылдар болып еді десек, түк те қателеспейміз.

Сонау XX ғасырдағы қырқыншы жылдардың аяғында — елуінші жылдардың басында поэзиямызға өзіндік үнімен келіп қосылған ақиық ақынның бірі — Мақсұт Ыбырайұлы Байсейітов еді.

Ақынның өлеңі — өмірі, жыры — сыры. Нағыз ақынның өз өмірбаянын өз заманы мен замандастарының тағдырымен астастыра, өзектестіре толғап, өзі өмір сүрген кезеңнің кескін-келбетін, шындығын шырайын шығарып, көркем кестелейтіні ақиқат. Құр қиялдан құрастырмай, өз көзі көрген, көңілі сенген дүние құбылыстарын ой елегінен өткізіп, сезім бесігіне бөлеп, парасат биігінен парактап жыр қашаған ақын — нағыз ақын. Мақсұт ақын нақ осындай деңгейдегі дарын.

Ақынның артында қалдырған мұрасы, жарқыраған асыл қазынасы туған халқының өлмес үніндей, жүректердің нәзік діріліндей шалқып саз төгіп тұр. Уақыт сынына сыр алдырмаған ғажайып өрнек. Оқыған сайын түлейсіз. Ол шөлдеген жүректердің сусынын қандыру үшін өмір сүрген сияқты.

Осы ретте кемеңгер Ахмет Байтұрсыновтың мына бір ойлары көкейімізге оралады: «... Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екендігі рас. Бірақ ол ауырлық Абайдың айта алмағандығынан болған кемшілік емес, оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік».

Ғажап! Өзгелерден ерекше туған Мақсұт Байсейітовтың бір артықшылығы, бір бақыты да осындай күрделі ойларында шығар!

Мақсұттың әкесі Ыбырай Байсейітұлы өз айналасына аты шыққан домбырашы, күйші болған. Ол атақты қазақ композиторлары Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Қазанғап күйлерін тамаша орындаған. Өмірінің соңғы кезінде Қарағанды қаласына көшіп келіп, облыстық радикомитетке артист болып орналасқан. Онда әрі әнші, әрі домбырашылық қызмет атқарып, өнер көрсеткен. Ыбырай онымен бірге өз жанынан да ән-күй шығарған. Оның «Нарқызыл» атты әсем күйі қазақтың музыка өнерін зерттеушілерге жақсы таныс.

Міне, әкесінің өнерге деген осындай ықыласы кейін оның баласы Мақсұтқа да жұға бастайды. Мақсұт жастайынан ән-күйге үйір болады. Ән айтып, домбыра тартады. Өз жанынан өлең шығарады.

Мақсұт Ыбырайұлы ақындардың ішінде Қасым Аманжоловты қадір тұтыпты. Кезінде талай ақындар Қасым алдынан өтіпті. Кейін ақиық ақын болғандар — Сырбай Мәуленов, Қабыкен Мұқышев, Мақсұт Байсейітов — осындай байқаудан өтіпті. Қасым Аманжолов үшеуіне де «Сендерден үлкен ақын шығады» деп болжау айтыпты.

Мақсұт Ыбырайұлы Байсейітов 1927 жылы 25 шілдеде Қарағанды облысы қазіргі Бұқаржырау ауданына (бұрынғы Тельман ауданы) қарасты Сарытау деген жерде туған. Бастауыш білімді өз аулындағы мектептен алып, кейін Нұраталды совхозындағы (Шет ауданына қарайды) жетіжылдық мектепте оқиды.

Балалық шағы Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында өткен Мақсұт еңбекке ерте араласады. Бұл кезде азаматтар түгел дерлік майданға аттанып олардың жұмысы әйелдер мен қарттарға, балаларға қалғанды. Сол жасөспірімдердің бірі боп жұмысқа белсене кіріскен Мақсұт соғыс жылдары Нұраталды совхозында шопан болып, қой бағады. Кейін әке-шешесі Қарағанды қаласына көшіп келген соң, ол шахтада ұсақ-түйек жұмыстар атқарады.

1944 жылы Мақсұт Қарағандының екі жылдық Мұғалімдер институтының тарих факультетіне түседі. 1945 жылы институттан кетіп, «Советтік Қарағанды» газетіне әдеби қызметкер болып орналасады. Ақындық, жазушылық дарыны өте күшті болғандықтан, екі жылдың ішінде-ақ, 1947 жылы КСРО Жазушылар одағының мүшесіне қабылданады.

М.Байсейітов 1962–1966 жылдары облыстық телевизия және радиокomiteетінде редактор болады. Өмірінің соңғы жылдары (1967–1972) Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің редакциясында әдеби қызметкер, тілші болып істейді.

Өмір адам баласына бір-ақ рет беріледі. Сондықтан қолдан келгенше алға ұмтылу, тырысу, еңбектену керек. Осы жағдайды Мақсұт та ерте ұғынған секілді.

Ол кезде облыстық газеттің ауыл-село тілшілерімен, авторлармен байланысы қазіргідей емес, қиын болатын. Газеттің өз қызметкерлерінің жұмысты көп істеуіне тура келетін. Мақсұтқа да редакция жұмысты үйіп-төгіп арта салды. Ол Қарағанды облысының барлық аудандарын аралап, материал жинайтын. Газетке тілшілер мен авторлар тарту да, олардың жазуға төселуіне, фактыны таңдап ала білуіне көмектесу де тілшінің міндеті ғой. Мақсұт осы «мазасыз» жұмысқа құлшына кірісті.

Облыстық газеттің аппаратында жұмыс істеп жүрген кезінде ол өзінің болашағы зор ақын, талантты очеркист әрі фельетонист екенін танытты. Бірақ адуын ақын өлеңдерін әлдене өзегін өртегенде ғана жазды. Сия кеппестен алақайлап басылымдарға ала жүгірмеді.

Мақсұттың ойынша, өлеңді бұрқыратып өндіріп жаза беру басты мақсат болмаса керек. Басты мақсат — елге керек өлеңдерді жазу; халықтың қабырғасына қара тастай батып отырған елдік мәселелерді батыл айта білу; өз көңіл-күйінді күйттей бермей, күйзеліп жүргендермен қоса күйзелу.

Сондықтан да ол сөз қадірін өз қадірім деп ұғынды. Бал тамған тіліміздің бақшасарайында басқаларға қарағанда көп кідірді. Көңіл төріне көп кесте тоқыды. Айдын шалқар тіл теңізінің ешкімнің түсіне де кірмеген тұңғыық тереңдеріне бойлады. Тіл жауһарынан алқа тақты. Оған мысал ретінде төмендегі бояулы, мол шумақты «Терек» деген өлеңін [1; 42, 43] айтуға болады:

*Кешегі соғыс сызы өтіп,
Жапанда жоса қан болған,
Даланы бейне күзетіп,
Қалған бір терек орманнан.*

*Айналып тоғай көмірге,
Құлазып сол бір атырап,
Келместей қайтіп өмірге,
Ұшқан-ды жанып жапырақ.*

*Айрылып бұта көркінен,
Қабағы күйіп-қарылып,
Қалса да апат өртінен
Көк терек жалғыз жабығып.*

*Секілді бір зор ескерткіш,
Соғыстың өзі орнатқан,
Тұрғандай бойын кернеп күш,
Түсетін көзге аулақтан.*

*Жолаушы жанап өткенде,
Қарайтын оған жаны ашып,
Тұратын әлі-ақ көктемде
Дегендей әсем жарасып.*

*Қарап тұр бүгін сол терек,
Маңайы нұға толғанда,
Бұтасы желмен еркелеп,
Ата боп жаңа орманға.*

Мақсұттың қаламынан туған мөлдір жырлар кезінде қазақ халық поэзиясының шалқар айдынына кішкентай бір жылға болып қосылып жатты.

Мақсұт Байсейітов — қаламын әділетсіздікке қарсы сілтеген қайраткер тұлға. Ақиқат оның өлеңдерінде ғана емес, ақ қағаз бетіне түскен кез келген дүниесінде атой салып тұрды. Өмір шындығын өткір жазды. Соның салдарынан, ашығын айтқанда, қажырлы қаламгердің сын садағына нысана болған қорқаулардың әрекетінен ақын денсаулығы орасан зардап шекті. Жүйкесіне түскен салмақ ақын жүрегін сырқатқа ұшыратты.

Мақсұт Ыбырайұлы Байсейітов 1972 жылдың күзінде творчестволық кемеліне келген кезінде қайтыс болды. Өзі көрмей кеткен соңғы жинағы — «Қарқаралы басында» атты кітабы 1977 жылы 7000 дана болып жарыққа шықты.

Біздің ойымызша, қай кезде де ақындарды мынау анадан биік, анау мынадан биік деп бағалау жаңсақтық. Шындығында әркімнің өз биіктігі бар. Одан ешкім асып кете алмайды. Әрбірден соң Жаратқанның бойына дарытқан өлшемді таланты бар және сол таланттың қабілет-қарымы да қасында жүретіні хақ. Осы тұстан келгенде Мақсұт ақын өз шамасындағы жүйрік және оған қоса өз бойындағы бар қарым-қабілетін ашып кеткен ақын. Ол қауырсын қаламын қару, қанағат қазық етіп, қомағай қоғамда қоңырқай тіршілік кешкен талант иесі еді. Бүкіл өмірін өлеңмен өрнектеді. Атаққа, мансапқа ұмтылған жоқ. Тіпті, өлеңінің өресі кейбір «күшеншектерден» көшілгері бола тұра, мүшәйраға да өлең бермейтін. Мүшәйраңыз не, газеттердің өзі тың туындыларын зордың күшімен алып басатын. Теледидардан да тебірене жыр оқымапты. Өзін осынша тасада ұстауды табиғаты қалаған талант иесінің асыл мұрасы ортамыздан көзі кеткен соң ғана алтынға бағалана бастады.

Ақынның поэмалары мен балладалары жайында

Мақсұт Байсейітов — лирик ақын. Лирик болғанда дүниені мәңгілік деп түсінетін, адам да сол дүниенің бір бөлшегі, ендеше оның да өлмеуге қақысы бар деп қарайтын оптимист ақын.

Сонымен бірге Мақсұт — эпик ақын. Ол сюжетке құрылған үлкенді-кішілі ондаған поэманың авторы. Оның «Қайрат» поэмасында Қарағанды кеншілерінің қажырлы еңбегі бейнеленсе, «Менің бақытым» атты поэмасында тың игеруші жастардың өмірі суреттеледі. Ал «Сұрапыл» атты поэмасында 49 күн бойы Тынық мұхит толқынында болып, табиғаттың дүлей күшімен ерлік күрес жүргізген советтің төрт жауынгерінің (А.Зиганшин т.б.) батырлық іс-әрекеттері сөз болады. Бұл поэма кейін «Қазақ әдебиеті» газетінде жарияланып шықты [2].

Мақсұт ақынның лирикасының басты құндылығы оның алымды сезімталдығында болса, эпикалық шығармаларының қадір-қасиеті — алысқа шапты кең тынысында. Аталған поэмалардың қай-қайсысындағы болмасын, эпикалық тыныспен қатар, кейіпкерлер арасындағы қақтығыстарда ақын оқиғаны баяндаудағы тәлімі арқасында поэтикалық қуатқа ие ерекше кескіндегі дүниелерді тудырған. Бұлар қазақтың дастан үлгісіндегі жаңа типті поэмалардың тұтас бір галереясы деуге келетін шығармалар.

Рухани игіліктің аспаннан өздігінен жауа бермейтіндігі белгілі. Мақсұттың қазақ поэзиясындағы ерекше құбылыс екендігі туралы айтқан жөн. Кейде біздің сол құбылыстың түп-төркінін басқа жақтан іздейтіндігіміз бар. Оның бар сиқыры Мақсұттың көрсем, білсем, ұқсам деп түнді түнге, таңды таңға жалғаған бозторғайдай тынымсыз шырылдаған жүрегінде! Оны біз ақынның «Бозторғай күйі» деген ұзақ балладасын [1; 45–49] оқығанда аңғарамыз:

*Әлемге көк буалдыр перде керіп,
Лалагүл жасыл шөпті терге көміп.
Лұп еткен желі де жоқ жаздың таңы,
Аспаннан түсті жаңа жерге келіп.
Маужырап, манаураған дала тұнық,
Жатқандай қазір ғана жаратылып.
Балбырап елжірейді жас баладай,
Отырған ұйқысынан жаңа тұрып.
Шығыстан асып өтіп арай белді,
Күн сұлу көзін ашып қарайды енді.
Ішінен көк шымылдық күлім қағып,
Түрегеп алтын шашын тарай берді.
Жүзінен сонда сәуле тарай берді,
Дүние рахатқа бөге берді.
Мамырлап маңырасып апай төстен,
Қаптаған ақтылы қой төстен келді.
Шеті жоқ, шегі де жоқ мыңғырады,
Көгілдір нуга бөлеп бұлдырады.
Қарсы алады, бұраң қағып, сылдыр қағып,
Күмістей Көксеңгірдің мың бұлағы.*

*Көрінбей кетті дала қой қаптаған,
(Осыны арман етті ата-бабам).
Жас жігіт шықты таудың шоқтығына,
Астында бәйгі аты бар ойнақтаған,
Түсті де тұлпарынан тасқа шықты,
Төсіне кесте ғыпты тас та шықты,
Биіктен көз жіберсе кең далаға
Қалың қой көкжиекпен астасыпты.
Мауыты қалың барқыт қалың мүкті,
Сәкі тас кеудесіне жамылыпты.
Отырды соған жігіт, ойына алып,
Бұл гажап табиғаттың заңы мықты.
Бір шашып жібергенде күн ыстықты,
Жылатты мөлт-мөлт етіп күміс шықты
Жас шопан соған қарап отырғанда,
Бір гажап үндер бұзды тыныштықты.
Қараған, тобылғы мен ши түбінен,
Сиқырлы үн төгілдіріп күй тілінен,
Аспанға пыр-пыр ұшып бозторғайлар,
Сыңғырлы, қоңыраулы, сүйкімді үнмен.
Ноқат боп көк төрінде бұлдырайды,
Ал бір жерге ентелеп бұлдырайды.
Кім білсін, әлде ол да ақын шығар,
Мүмкін ол өз тілінде жыр құрайды.
Бал ауа, ашық аспан, оған абат,
Қойшының көңілін солай бөліп кетті,
Бозторғай ән шырқаған ала қанат.
Не дейді? Неге солай шырылдайды,
Сыбызғы үн шырқау биік шымырлайды,
Әлде ол мұңын шағып тұрған жоқ па,
Қоңуға жер таба алмай бір ыңғайлы.
Мың-мың қой жердің бетін қаптағанда,
Барар жер, басар тау да таппаған ба?
Әлде оның жаңа салмақ болған,
Ұясын сансыз тұяқ таптаған ба?
Ал неге қалаға ұшып бармайды екен,
Торғайлар онда да ұя салмай ма екен.
Әлде ол да гашық болған кең далаға,
Өмірін мен сықылды арнай ма екен.*

Ақын бейбіт күнді — «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заманды барша адамға тілек етеді. Осы ойын жоғарыда ұсынған ұзақ балладасында тамаша жеткізіп айтып берген.

Талай додалы ақындар айтысына қатысып, жыр жамбысын иеленген Мақсұт кеншілер өмірін «Шахтер туралы баллада» деген шығармасында [1; 28–36] былай өрнектеді:

*— Қандай қиын астына түсу жердің,
Неде болса тағдырым үшін көндім.
Деді де ол үңгірге сүңгіп кетті
Орап ойдың бұлтына мұңды көңілін.*

*Қанат жайған қараңғы сасық тұман,
Құтылмастай келген жан қашып бұдан.
Жан-жағынан Мұсаны үрей қамап,
Шам сәулесі жалғыз-ақ қақты бұлаң.*

*Бірде еңбектеп, біресе жер бауырлап,
Сүйретілу батпақта тым ауыр-ақ.
Кенет бір от жарқ етіп түкпір жақтан,
Елестеді сұлудай тұрған ымдап.*

*Сол ұшқынды жұлдыздай етіп ныса,
Жетемін деп талпынған біздің Мұса
Ұзақ жүрді үңгірдің төрін бойлап,
Көкірегіне шахтерлік шамын қыса.*

*Жеткенде ол лаваға қалды ойда,
Жарқын үміт сықылды сәуле қайда?
Тек арманнан туған от екендігін,
Сонда біліп көтерді батпан қайла.*

*Осы кезде еңбектеп біреу келді,
Әлсіз сәуле көрсетті түрін жүдеу
Қолтығында ара мен балтасы бар,
Үнсіз ғана төбеге қақты тіреу.*

*Ісі бітіп жөніне ол бара жатты,
Шамы оты тек қолында жылтыл қақты.
Күрсінді де кеудесін көре Мұса
Бір тізерлеп жүреден көмір шапты.*

*Құлазыған тар лава тық-тық етті,
Тым көңілсіз сағаттар әрең өтті.
Түнерген сол дүниеге түскен көзден
Моншақ-моншақ ыстық жас ытып кетті...*

Табиғат сыйға тартқан жомарт дарынның арқасында М.Байсейітов көмірлі өлкедегі өрнегі ерекше арқалы ақындардың сирек жұлдыздар шоғырының қатарына қосылды.

«Қыран» дастаны — ақынның күрделі шығармаларының бірі

Мақсұт ақынның ең көлемді шығармаларының бірі — «Қыран» атты ұзақ дастаны. Бұл күрделі еңбек 1957–1960 жылдар аралығында жазылып, Қарағанды облыстық «Советтік Қарағанды» газетінің бірнеше сандарында жарық көрді. Онда Көбеген сияқты кедейдің ауыр тұрмысы айтылады. Оның талантты да талапты жалғыз ұлы — Қыранның балалық және жігіттік шағы баяндалады. Ескі қазақ даласындағы аңшылық өмір суреттеледі. Үстем тап өкілдерінің жаласына ұшыраған Қыран абақтыға алынып, алыс Сибирьге каторгіге айдалады. Мұнда ол Кирилл деген орыс революционерімен танысып, сол арқылы саяси сауатын ашады, таптық санасы оянады. Халық бақыты жолында жаңа күрестерге әзірленеді. Ақынның осы дастанынан үзінді келтіре кетейік [1; 111–153]:

*... Буалдыр барақ көк түтін,
Әр тұста күбір жәй ғана.
Біреулер қымтап шоқпытын,
Жантайған отты жәй ғана.*

*Ішінде соның Қыран да,
Өзегі қаңсып құсадан.
Адасқан жандай тұманда,
Қан бұғау жанын тұсаған.*

*Алдамиы өмір баянсыз,
Бос қуыс оған көрінген.
Қарғысын айтып аяусыз,
Сырласқан енді өліммен.*

*«Барлығы тұмақ, бәрі өлмек,
Қызық па сол да не керек?!
Табиғат өлсе, ол еңбек!
Жасарып қайта көгермек».*

*Тебіренді Қыран түнеріп,
Ауыр ой миын шайқаған.
«Адам да неге бір өліп,
Тірілмейді екен қайтадан?...*

*Тірілмек бірақ қайда бар?
Жан кетер, тәнің суалар.
Топырақ шөпке айналар,
Көз жасы оның суалар.*

*Азаппен бірақ қорлыққа,
Бергенше жанды зәбірге
Бас имей қатал зорлыққа,
Жатқан да жақсы-ау қабірде.*

*Тып-тыныш, суық жер қойны,
Аулақсың арсыз дүниеден».
Шымырлап кетті өн-бойы,
Қорқыныш үрей билеген...*

Сонымен, бұл дастанның сюжеті тартымды, оқиғасы қызық, композициясы берік. Адам бейнелері, әсіресе, жас күрескер — Қыран образы жарқын жасалған. Ол күрес үстінде, қиындықтарды жеңу үстінде өсіп, шыңдалады.

Ақынның сатиралық өлеңдері

Жамандыққа жаны қас Мақсұт Ыбырайұлы өзінен бұрынғы немесе алдындағы белгілі сатирик ақын-жазушылардан көп үйреніп, үлгі ала жүрсе де, дайын жолға түсіп, бөкен желіспен жорта бермей, өз сұрлеуін тапқан сықақшыл ақын ретінде де өзін көрсете білді.

Мақсұттың жаны жер бетіндегі зұлымдықтардан қатты шошынған. Тағат таба алмаған сәттерде («Осындайлар әлі бар» деген өлеңінде [1; 91]):

*Өтті күні талай түрлі заманның,
Өшті үні талай сырлы адамның.
Өлгеннен соң ой, шіркін, деп есімін,
Дәріптейміз жақсының да, жаманның.*

*Жүргендер көп жасап тірлік амалын,
Тірі пәнде демейді өзін «наданмын».
Кейбір сондай сылқым құды сөз етсем.
Жала жаптың дейді, сірә, маған кім?*

*Егер, шіркін, басын қосып бәрінің,
Сиқын көрсек жасының да кәрінің,
Іштерінде бықсып жатқан мынадай
Сырларының естір едік сарынын, —*

деп, ақын жаны талай рет жабырқаған.

Жаратушы әрбір шынайы дарын иесіне қиын тағдыр беретіні де, оның жаны жаншылмаса, сезімі ұшталмай, өмірдің парқына жете алмай күнін босқа өткізіп алар дейтін шығар. Сондықтан Мақсұттың жанайқайы жүректі тебіренпей қоймайды:

*Қой, бәрің де өңкей қиқым немесің,
Қайсың, кәне, қай күшіңе сенесің.
Арыз алып келші бірің тап маған,
Есігіме екі ай жүріп енесің.*

*Мен кеңседе бар болсам да, жоқ болам,
Оның үшін жоқ ешқандай сот маған
Көп қағазды оқуға да ерінем,
Екі сүйкеп қол қоям да тоқталам.*

*Ал, үлкендер айтса болды, дәл шығам,
Алдарынан, төбемнен де шаныылам,
Өзгелерді, төмендерді қойшы әрі,
Олар үшін тұра қалам алышдан.*

*Міне, достар, адамдарға осындай,
Қалайша біз қарамақызы шошынбай.
Арамызда жүрген жоқ па әредік,
Сондай құлар тосқауылға тосылмай.*

*Заман көші нұрлы күнге аттанды,
Жер түңлігі аспан сырын ақтарды.
Біздің сапқа адал ермес құларға
Келді зой кез мықтап құрар қақпанды.*

Бұл ақынның мірдің оғындай «Бюрократ» атты өлеңі [1; 96]. Мақсұт жүрек айнитындай кейбір пасықтықтан жиіркеніп, соны көргісі келмейді. Көмейіне запыран кептелгенін қалай қадап айта білген десенізіші!

Турашыл ақын кейбір пенделердің күйкі тіршілік күйбеңінде жүргенде, Құдай жолын ұмытып, күпірлік жасайтынын келесідей өтімді сөздермен жеткізген («Арамза» атты шығармасы [1; 95]):

*— Білдім, білдім барлығыңның сырыңды,
Сол үшін де айтайын бір шынымды.
Егер маған бәрің қызмет етпесең,
Қағып алам табаныңда жыныңды.*

*Мен даурығып үндемеймін пендеге,
Әуесқойсып ұмтылмаймын әрнеге.
Арамдығым сезіле ме деп қорқам
Аузымнан шығып кетсе әлде не.*

*Сондықтан да арыз жазам домалақ,
Ол жүреді дүниені он орап
Бүгін біреу ерегессе менімен,
Табанымда жатады ертең домалап.*

Қоғамда орын алып отырған келеңсіздіктерге, санаға сыйғысыз жат қылықтарға ашынған ақын күйініп, ызалы жыр шумақтарын төгеді. «Жылпың» атты өлеңінде [1; 91–92]:

*Мен кәдімгі су жұқпайтын жылпыңмын.
Күн көремін арқасында жұртымның.
«Ине өткеннен жіп өтеді» емес пе,
Бәріміз де құлымыз зой құлқынның.*

*Шарлап жүрем қаланы да, ауылды,
Барлап жүрем пайдасы бар бауырды.
Жемісі мол жеңіс істі сүйемін,
Жаным әсте жақтырмайды ауырды.*

*Қойыныма, қонышыма бүктеліп,
Пайда толса, соны сәтте құт көріп,
Бақайшағым басқан ізге құм сеуіп,
Қонысымды аударамын жып беріп, —*

деп, өзінің өмір сүріп жатқан заманының қасірет-трагедиясын көрсетеді. Жай айта салмайды, кеселдің қабырғасын қақырата өткір тілімен оскылайды. Бұзылған қоғамның Құдай қарғап, ант аттаған ант-тұрғандары арам жолмен мал тауып жүргенін түйреп тұр емес пе.

Өткен және қазіргі замандағы сұмдарды біз бұл күнде сыпайылап: «Сыбайлас жемқорлар» деп атаймыз. Орындары жайлы, мұраттары майлы. Ұрандары: «Қол ұстаса, қоғам болайық. Біріміз оған болсақ, біріміз бұған болайық!» Мақалдары: «Мың күн жасағаннан бір күн асаған артық».

Осындайлардың келбеттерін Мақсұт Ыбырайұлды «Сыбайлас» деген өлеңінде [1; 93] былай деп суреттейді:

*Ағайыным, жолдас-жора, жерлесім,
Жандарыңа еш жамандық келмесін!
Өздерің де білесіңдер пайдасын,
Таныстықтың айтып жатам мен несін?!
Бірімізді-біріміз кеп сағалап,
Сыбайласып, бір орынды жағалап,
Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шықса,
Соның өзі болып жүр зой ғаламат.
Ішіп-жейміз ұйымдасып бірігіп,
Өзімізде бар құдірет, ірілік.
Жауласқанды жүн қыламыз, сыр бермей
Өлген әке келсе-дағы тіріліп.*

Сонымен, М.Байсейітов өзі өмір сүрген қоғам құбылыстарынан өзін тыс қоя алмады. Сондықтан да «Мансапқор» атты өлеңінде [1; 93–94]:

*Достар, кімді аяр дейсіз, қазір кім?
Зіл жатады өзінде де әзілдің,
Мына өзім де барлық билік болса егер,
Тағын тартып алуға да әзірмін.*

*Сондықтан да аямаймын пендені,
Өнерпаз боп шатпақтаймын әр нені.
Реті келсе, зұлымдық та жасаймын,
Менің жаным рахатқа дәндеді.*

*Жиылыстарда бөсіп берем көпіріп,
Беделді боп өсіп келем лепіріп.
Мансап үшін қатынымды сатсам да,
Мұңаймас ем жалғыз грамм өкініп, —*

дейді.

Бұл шығармасында ақын шын сөзін айтып отыр. Бүгінгі заманда тек өзінің кара басының ғана қамын ойлап, талан-таражға түсіп жатқан ел мен жер мүддесін ұмытқан, рухани азып-тозған, тұла бойын тоғышарлық пен тойымсыздық жайлап алған міскін жандар аз ба?! Ақын соларды көріп жаны

күйінді. Санасы санға, ойы онға бөлінді. Бірақ ол күйіне тұрып, күйремеді; түйіле тұрып, түңілмеді. Өйткені, ол елінің ертеңіне, жерінің болашағына сенді.

Мақсұттың фельетондары

Мақсұт Байсейітов жұмыста шаршау, іссапарға жалығу дегенді білмейтін. Облыстың аудандарын, совхоздарын, мекемелерін аралап жүріп сатиралық өлеңдерді, очерктерді, фельетондарды жазғанын айтсайшы! Елді аралаған сайын сезімтал ақын жаны шабыттана берсе керек.

Өзінің фельетондарында дарынды ақын кертартпалықты, жемқорлықты, сылбырлықты өткір тілмен батыл әшкереледі. Оның «Құлқын мен жылпың» деген фельетоны [1; 97–110] жаңа заманға жат қылықты жалғанның жарығына сүйреп шығарды:

... Кішкене бөлме,
оңаша екеу,
Қарындаш қолда,
қағазы алда.
— Ис машина үшеу,
кілемнен жетеу
Беремін саған,
жетеді сол да.
— Мейліңіз, — дейді
жымыып Жылпың, —
Ендігі жолы
аларсыз еске.
— Есіңде болсын,
тауардың құнын
Кассаға түсір
кешкілік бесте.
— Құп, — деді Жылпың
Құлқынға қарап, —
Склад қазір
жабық тұр еді,
Болса да құрғақ,
тәтті бір шарап,
Сіміріп алсақ
қайтеді тегі.
— Қарсылық оған
етпеймін, шырақ.
— Ендеше, міне,
«Мадера» тәтті.
— Мас болып қалып
жүрмейік бірақ,
— Құлкем-ау, оған
болдық қой әккі.
Директор, кілтші
сырласып бірге,
Сілтеді шарап
болғанша күпті.
Отырып ұзақ
сол айлы түнде,
Кеңседен таңның
алдында шықты.
— Мінеки, Құлке,
таң лебіз берді,
Қорықпассыз, сірә,
үй арасына.

Тынығыңыз сіз
ұйықтап енді,
Келерсіз кешке
қонағасыға, —
Деді де, Жылпың
жылп етіп кіріп,
Склад ішін
шықты бір шарлап.
Миықтан ғана
мырс етіп күліп:
— Өзім ғой, — дейді —
шын майлы бармақ.
Директор Құлқын
он кілем алды.
Машинаның да
жымқырды төртін.
Сақтайды ол мені
сондықтан мәңгі,
Жайлаймын өзім
енді емін-еркін.
Сатушы мен
кассирге берер,
Мың сомдық кілем
менікі болсын.
Бесжүздік кілем
берсем де сенер,
Сонымен мұның
орыны толсын...
Складқа келген
жиырма бес кілем,
Он іс машина
осылай кетті.
Адам жоқ оны
дейтұғын білем,
Өйткені үлкен
өңештен өтті.

Максұттың «Қарқылдаған Қарғабаев» атты фельетоны [1; 84, 85] совхоз бастығы Қарғабаев дегенді аяусыз әшкерелейді:

Тілегі сәтпен дөп келіп,
Қарғабаев бастықтың,
Өткен жаз жаңбыр көп болып,
Астында қалды астықтың.
Еңбекші қауым қуанып,
«Бастықты нағыз тапты ақыр»
Келген күн Қызыл ту алып,
Жасады оны қақпақыл.
Совхозда сол жыл шөпте мол,
Қаптаған мая төскейді.
Сүрлемге толды көп-көп ор,
Мал мұртын балта кеспейді.
Айтылар достық тілегі,
Телефон даусы саңқылдап.
— Жарайды, — деп күледі,

Қарғабаев қарқылдап,
 Басылды жауып үш күн қар,
 Аңызға адам шыққан жоқ.
 Төгілер кезі күштің бар,
 Бар десе, пәнде ұққан жоқ.
 «Таңсық па қар да бір жауған,
 Төксін де тағы бір мықтап.
 Сұраса мәлімет күнде аудан,
 Жатыр деп ойлар кімді ықтап».
 Жылжыды жаяу бұрқасын,
 Жаумады енді қар мықтап.
 Аңызда қайтсін қырқасын,
 Сырмалар қалды жарды ықтап.
 Тастады тоң да іргені,
 Жылғаға кетті сарқырап.
 Қарғабай ұлы күлмеді,
 Қарғалар күлді қарқылдап.

Максұттың өткір қаламы, көркем тілі аяққа оралғандардан жол тазартуға осылай көмектесті.

Ол сықақ өлеңдері мен фельетондарында көлеңке жамылғандардың талайын жарыққа сүйреп шығарып: «Уа, жұртшылық, қараңдар. Мұндайлар бар ма араңда? Тезге салып түзелсін жалқау, жылпос, өтірікші, өсекші, бюрократ, надандар!» — деп жар салды.

Максұт Байсейітов өзін импровизатор ақын ретінде де көрсете білді. Ол бірнеше рет ақындар айтысына қатысып, жүлделі орындарға ие болған. Оның қарағандылық ақындар: К.Ермекбаев, О.Аймағамбетов, Б.Мұстафиндермен айтысы өз дәуіріндегі өнер сайысының озық үлгілерінің біріне саналды.

Максұт Байсейітов — бірнеше шағын пьесалар мен көптеген репертуарлық материалдардың, сондай-ақ Қарағанды еңбекшілерінің өмірі мен еңбегінен алынып жазылған көркем очерктер мен проблемалық мақалалардың авторы. М.Байсейітов көркем аударма ісімен де айналысты. Ол көптеген орыс, украин, татар, өзбек, қарақалпақ, молдаван ақындарының өлеңдерін қазақ тілдеріне аударуға қатысқан.

Түйін

Максұт Байсейітов!

Біршоғыр ақындар тобының бірегейі, телегейі еді! Төрт құбыланы түгел жырлады. Шабыт әлемінің сөзін сүзді, жырын түзді! Замана ноктасына алтын басын тоспаған ол өзінің балғын шақтан бақытына балап, бар ғұмырын арнаған өлең өлкесіне жанын пиде етер қалыпта үнемі үздігіп күн кешті. Өз ертегісінің арнаулы арқауынан ауытқуды қаперіне де алған жоқ.

Максұт жырларының басты қасиеттеріне тоқтала кетсек, мынадай қорытындыға келеміз:

1. Ұлы ағылшын ақыны Байронның мерт болған батырға арнап: «Сен қаза таптың, бірақ сенің қаның жерде емес, біздің бойымызда ағып жатыр» деп айтқан сөздерін, Максұттың рухына да бағыштауға әбден болады. Өйткені Максұт Ыбырайұлын қара жердің қойнына тапсырғанымызға ұзақ жылдар өтсе де, оның рухы мен сағыныштан жаратылған жырлары бізбен бірге жасап келеді. Әрине, ақынның дүниеден ерте кеткені өкінішті-ақ! Алайда сағыныш күдіретінің қандай болатынын адамдардың бәріне сездірту үшін, ол дәл осылай жасындай жарқ ете қалып, дүниеден өте шығуы тиіс болатын. Ол сол өзі армандаған сағынышының биігінде өлді. Максұттың өлеңдерін оқыған сайын алыстан қол бұлғап шақырғанымен, ешкім таба алмай жүрген, ақынның жүрегіндей кең, әрі таза бір жұмбақ әлемге кетіп қалғанымыз келеді. Ол жұмбақ әлемнің аты — Сағыныш.

2. Максұттың өлеңдерін оқу үстінде біз жаңа оралым, тың тіркестермен қатар, ерекше лирикалық күй кештірер сезімталдықты, психологиялық иірімдерді, ассоциацияны айқын андаймыз.

3. Лирикаға шежіре-тарихты, тұлғаларды, ерекше оқиғаларды сыналау арқылы поэзияның интеллектуалдығын арттыру, ұлттық реңк, бояу нақыштарын молайту, патриоттық пафос дарыту, аз сөзге көп мағына сыйғызу — Максұт жырларының ерекше қасиеттері деуге болады.

4. Ақынның тіршіліктің тәттілігін сездіріп, сұлулыққа сұқтандырып, сүйіспеншілікке сүйсіндіріп, имандылыққа иландырып, жамандықтан жирендіріп, қайғыға қамықтырып, қуанышқа құлшын-

дырып, табиғатқа табындырып — қысқасы, өмір-тіршіліктің барша құбылыстарына көзқарасыңды қалыптастырып, ой-парасатыңды өрістетіп, өресін биіктетіп жіберетіндей құдірет-күші бар, жүреппен жазылған жырлары рухани қазынамызға қосылған сүбелі сыбаға, баға жетпес сый деп бағалауымыз орынды сияқты.

Сөз жоқ, Мақсұт ақын туған халқымен бірге жасайды. Алайда өлең азабын арқалап өткен ақжүрек ақын арманына жетті дей аламыз ба? Белгісіз. Өйткені оның елін сүйген жүрегінде айтылмаған ақиқат, батпандай басына, сарқылмас қазына кетті. Дегенмен, періште пейіл, ақ самал ақынның аманат-жырын алданыш еткен қазақ елі, Арқа жұрты әрдайым Мақсұттың өзімен қауышқандай мауқын басады. Олай болса, ақиық ақынның әрбір мерейтойы аталмай өтуі мүмкін емес.

Мақсұт Ыбырайұлы Байсейітов халқының мақтан тұтар ақыны болып мәңгі жасасын демекпіз!

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Байсейітов М.* Қарқаралы басында. Өлеңдер және поэма. — Алматы: Жазушы, 1977. — 156 б.
- 2 *Ысқақов Б.* Өндірісті өлкенің жыршысы / Байсейітов М. Қарқаралы басында. Өлеңдер және поэма. — Алматы: Жазушы, 1977. — 7-б.

Р.С.Каренов

Слово о творчестве поэта Максута Байсеитова (к 85-летию поэта)

Статья посвящается жизни и творчеству видного поэта XX в. Максута Байсеитова. Дается обобщающая оценка произведениям творца, воспевшего прежде всего индустриальные успехи Центрального Казахстана. Анализируются поэмы и баллады поэта, написанные им на злободневные темы. Внимание уделяется его сатирическим произведениям, в которых он остро высмеивает различные человеческие пороки. Описывается нелегкий жизненный путь поэта, приведший к преждевременной смерти. Автор делает вывод, что многогранный талант поэта еще оценен не полностью, и тем не менее его замечательные стихи, поэмы, баллады, сатирические произведения будут постоянно жить в сердцах истинных поклонников отечественной поэзии.

Maksuta Bajseitova is devoted to life and creativity of the visible poet of the XX-th century. The generalizing estimation is given to its products as the creator who has sung first of all of industrial successes of the Central Kazakhstan. Poems and the ballads of the poet written by it on topics of the day are analyzed. The attention is given to its satirical products in which it sharply derides various human defects. The hard course of life of the poet which has led to its premature death is described. The conclusion that the many-sided talent of the poet is still estimated short and nevertheless its remarkable verses, poems, ballads becomes, satirical products will constantly live in the hearts of true admirers of domestic poetry.